

शमसुद्दिनको आक्रमण र नेपालको कला संस्कृतिमा परेको प्रभाव

डा. बलराम कायस्थ

सहप्राध्यापक, इतिहास केन्द्रिय विभाग त्रि.वि, कीर्तिपुर, काठमाडौं
Email: balaram.kayastha@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v9i1.64108>

शोधसार

प्राचीनकालदेखि नै नेपाल उपत्यका आर्थिक रूपमा सम्पन्न थियो । आर्थिक सम्पन्नताकै पृष्ठभूमिमा यहाँ अनेक आश्चर्यलाग्दा कला, संस्कृतिको विकास भए । थोरै श्रम गरेर धेरै उत्पादन हुने भएकाले यहाँका वासिन्दालाई खान लाउनको कुनै चिन्ता थिएन । फुर्सदका समयमा यिनले एकातिर विविध किसिमका चाडपर्व, जात्राउत्सवहरू, भोजभतेर, नाचगान आदिवारा रमाइलो गर्न जाने भने अर्कोतिर शिल्पका हरेक विधा (धातुकला, काष्ठकला, प्रस्तरमूर्तिकला, चित्रकला, मृणमयकला, वास्तुकला आदि) मा सिद्धहस्त कलाकारिताको ज्ञान पनि हासिल गर्न सफल भए । धार्मिक पृष्ठभूमिमा आधारित यी मौलिक कला संस्कृति सम्पदा सारा संसारका लागि बेजोड र अनुपम थिए/अझै छ । यसरी नेपालको आर्थिक सम्पन्नता, धर्म, संस्कृतिमा आधारित कलाकारिता आदिवारे मध्यकालमा वरिपरिका छिमेकी राज्यहरू विशेष गरेर दक्षिण छिमेकी राज्यका वासिन्दामा समेत नेपालका मठमन्दिरहरू सुनले बनेका छन् र यहाँ प्रशस्त सुन पाइन्छ । यो सुन यहाँ तिब्बतबाट आउँछ भन्ने कौतुहलता र जिज्ञासा रहेको थियो । तर यसका बावजूद एउटा योग्य र शक्तिशाली शासकको अभावमा यहाँको राजनीतिक स्थिति भने अस्थिर र कमजोर रहेको थियो । कमजोर राजनीतिक परिस्थितिकै बीच यहाँ अचानक बङ्गालका सुल्तान शमसुद्दिन इलियासले वि.सं. १४०६ मा आक्रमण गरे । कुनै प्रतिकार वा प्रतिरोध बिनाको त्यस आक्रमणले नेपालको कला र संस्कृतिका क्षेत्रमा ठूलो क्षति पुऱ्यायो । प्रस्तुत लेख यसै विषयवस्तुमा केन्द्रीत रहेको छ ।

मुख्य शब्दावली - कलाकारिता, प्रतिकार, सांस्कृतिक सम्पदा र दृष्टान्त ।

विषय परिचय

वि.सं. १४०६ मा नेपाल उपत्यकाले एउटा भयङ्कर डरलाग्दो विदेशी आक्रमणको मार खानु पर्यो । यस प्रकारको विदेशी आक्रमण संभवतः नेपालको लिखित इतिहासमै सबैभन्दा पहिलो आक्रमण भएको मानिन्छ । पौराणिक ग्रन्थहरूमा वर्णित देवाधिदेव महादेव भगवान श्री पशुपतिनाथको प्राचीन मूर्ति समेत यसै आक्रमणमा परेर खण्डित हुनपुगेको थियो । यस्तै विध्वंस अन्य देवमन्दिरहरूमा पनि गरिएको थियो । वास्तवमा मध्य युगमा अन्य सभ्यता र संस्कृति भन्दा मुस्लीम सभ्यता र संस्कृति निककै विकसित अवस्थामा थियो । त्यसवेला मुस्लीमहरू आफ्नो ईस्लाम धर्मलाई सारा एशियादेखि यूरोपसम्म फैलाउने चौतर्फी अभियानमा लागेका थिए । यस धर्मका प्रवर्तक हजरत मुहम्मद पैगम्बर थिए । उनको जन्म अरबको मक्काका छैठौं शताब्दी ई. को अन्ततिर भएको थियो ।^१ आफ्नो धर्मलाई सारा संसारमा प्रचार गर्ने क्रममा त्यसवेला उनीहरू यूरोप महादेशसम्म पुगे । यूरोपबाट एशिया प्रवेश गर्ने प्रमुख ब्यापारिक नाका कन्स्ट्यान्टिनोपल शहर, जुन शहर पश्चिमेलीहरूको ज्ञान विज्ञानको प्रमुख केन्द्र पनि थियो, त्यसलाई हात पार्न मुस्लीमहरू सफल भए । साथै ईशाइहरूको पवित्र तीर्थस्थल जेरुसलेम^२लाई समेत आफ्नो कब्जामा लिन सके । जसले गर्दा ईशाइहरूले

१ हरिराम जोशी, *अभिनव संस्कृति विश्वकोष*, भक्तपुर: वर्कर्स पब्लिकेसन्स, वि.सं. २०७०, पृ. ७३९ ।

२ इसाई धर्मका प्रवर्तकजेसस काइस्टको जन्मस्थल ।

मुस्लीमहरूसँग लगभग २५० वर्षसम्म धर्मयुद्ध गर्नु परेको थियो । यसैगरेर त्यसबेला छिमेकी भारतका कैयन हिन्दू राज्यहरू पनि मुसलमानहरूको आक्रमणको चपेटामा परेर एक पछि अर्को गर्दै ढल्दै गएका थिए । देव मन्दिर र मूर्तिहरू आक्रमणका प्रमुख निसाना हुन्थे । हिन्दू धर्मग्रन्थ र पुराण सम्बन्धि पुस्तकहरू जलाइए । नालन्दा तथा विक्रमशिला जस्ता विश्व प्रसिद्ध हिन्दू र बौद्ध ज्ञान सम्बन्धि शिक्षा दिने विश्वविद्यालयहरू नष्ट गरिए । यसप्रकार मुस्लीम सभ्यताको चरमोत्कर्षको त्यस युगमा मुसलमानी आक्रमणबाट नेपाल पनि अछुत रहन सकेन, जुन आक्रमणले नेपाली कला संस्कृतिको ठूलो क्षति गर्‍यो । त्यस क्षतिको पूर्ति कहिल्यै हुन सकेन । छिटपुट रुपमा जुन संरक्षित गरिए, ती आज विश्व सांस्कृतिक सम्पदाका उच्च नमूनाका रुपमा रहेका छन् ।^३

अध्ययनको उद्देश्य, स्रोतसामग्री र विधि

यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य मध्यकालीन नेपालमा भएको मुस्लीम आक्रमणबारे विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यो लेख प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतसामग्रीहरूमा आधारित रहेर तयार गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत सम्बद्ध स्थानहरूको स्थलगत अध्ययन, प्रत्यक्ष अवलोकन, स्थानीय प्रबुद्ध व्यक्तिहरू एवं विषयविज्ञबाट प्राप्त जानकारीहरूलाई आधारस्रोतका रुपमा लिइएको छ । सहायक स्रोतको रुपमा पुस्तकालयीय सामग्रीहरू, जुन यस लेखसँग सान्दर्भिक र आवश्यकीय छन्, तिनलाई उत्कृष्टताका आधारमा चयन गरी त्यसका ओजपूर्ण तथ्यहरू उद्धरणसहित प्रस्तुत गरिएको छ । यसले गर्दा यो लेख विवरणात्मक हुनुका साथै अधिक विश्लेषणात्मक हुन पुगेको छ । प्राथमिक र सहायक सामग्रीहरूलाई आवश्यकता अनुरूप पद्धतिगत संरचनाअनुसार सर्वप्रथम पादटिप्पणीमा स्थानापन्न गर्दै त्यसपछि सन्दर्भग्रन्थ सूचीमा समेत तिनलाई विधिवत ढंगबाट संयोजन गरिएको छ । प्रस्तुत लेखलाई “एमएलए” अनुसन्धान पद्धति अनुरूप पूर्णता प्रदान गरिएको छ ।

पृष्ठभूमि

पूर्वमध्यकालको प्रारम्भदेखि नै नेपाल उपत्यकाको राजनीतिमा आन्तरिक कलह, अशान्ति, सत्ताका लागि भारदार र शासकवर्ग बीचको संघर्ष, बाह्य हस्तक्षेप जस्ता घटनाहरू हुन थालेका थिए । यस किसिमको अस्थिर राजनीतिक परिस्थितिमा राज्यको सुरक्षाका लागि समुचित व्यवस्था नअपनाइएको त्यसबेला अचानक बङ्गालका सुल्तान शमसुद्दिन इलियासले नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरे । उपत्यकामा आक्रमण गर्नु अघि यिनले तिरहुत (सिम्रौनगढ) क्षेत्रमा आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेका थिए । बङ्गाल दिल्लीको अधीनमा थियो । तर दिल्लीको आन्तरिक राजनीतिक गडबडीको फाईदा उठाई शमसुद्दिन इलियासले वि.सं. १३९६ मा दिल्लीको अधीनताबाट बङ्गाललाई स्वतन्त्र पारेका थिए बङ्गालमा विजय अभियान संचालन गरी फर्कदै गरेको बेला दिल्लीका बादशाह गयाशुद्दिन तुगलकको फौजसंग सिम्रौनगढका राजा हरिसिंहदेवको भिडन्त हुँदा पराजित भई हरिसिंहदेव सपरिवार नेपालतिर पलायन भएपछि बादशाह तुगलकले सिम्रौनगढमा कामेश्वर ठाकुर नामक व्यक्तिलाई शासक नियुक्त गरी आफू दिल्लीतिर फर्के । तर शमसुद्दिन इलियासले कामेश्वरलाई हटाई ई.सं. १३४५-४६ तिर (वि.सं. १४०३ मा) त्यहाँ आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेका थिए । यिनले तिरहुतबाटै जनकपुर, सिन्धुली, बनेपा हुँदै नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरे । यो घटना नोभेम्बर २०, १३४९ अर्थात् ने. सं. ४७०, वि.सं. १४०६ मार्ग शुक्ल नवमी बुधवारका दिन घटेको थियो ।^४ आक्रमण ७ दिनसम्म निरन्तर चलिरह्यो ।^५ माथिका दृष्टान्तबाट शमसुद्दिन इलियास एउटा वीर योद्धा थिए भन्ने देखिन्छ, जसले बङ्गाललाई एउटा स्वतन्त्र राज्य बनाए । यो राज्य ई.सं. १६३२ सम्म अस्तित्वमा रह्यो । अतः नेपाल उपत्यकामाथि गरिएको यस

३ बलराम कायस्थ, “नेपालमा मुसलमानी आक्रमण र त्यसबाट नेपालको कला,संस्कृतिमा परेको प्रभाव” भक्तपुर मासिक, वर्ष १९, अङ्क ११, पृ. ४२ ।

४ यिनको वास्तविक नाम हाजी इलियास हो र पछि बंगालको सुल्तान बनेपछि शमसुद्दिन इलियास भएको हो ।

५ दिल्लीरमण रेग्मी, *मिडियभल नेपाल भाग १*, कलकता: के.एल. मुखोपाध्याय, ई.सं. १९६५, पृ. ३१४ ।

६ धनवज्र वज्राचार्य र के.पी. मल्ल(सं.), *गोपालराज वंशावली*, काठमाडौं: नेपाल रिसर्च सेन्टर, ई.सं. १९८५, ५२ पत्र (क) ।

आक्रमणका पछाडि उनको भित्रि मनसाय संभवतः नेपाललाई विजय गरेर आफ्नो राज्यमा मिलाउने हुँदो हो, तर उनीसंग आएका मुसलमानी सैनिक भने लुटका लालचले आएका देखिन्छन्।^७ किनकि नेपालमा धेरै सुन छ। नेपालका मठ मन्दिरहरूका छात्रा सुनले बनेका छन्। यो सुन नेपालमा तिब्बतबाट आउँछ। यसरी नेपाल प्रशस्त धनी छ भन्ने कुरा तिनले बर्सेनि शिवरात्रीका अवसरमा यहाँ पशुपतिनाथको दर्शन गर्न आउने त्यतातिरका हिन्दू तीर्थयात्रीहरूबाट सुनेका थिए। हुनपनि यहाँका देवल, चैत्य, धारा आदि सबैमा तामाका पातामा सुनको मोलम्बा गरी ढाक्ने चलन धेरै अधिदेखि थियो। देवीदेवतालाई बहुमूल्य सुनका गरगहना चढाउने चलन पनि यहाँ प्राचीनकालदेखि प्रचलित थियो। अतः यहाँका मठमन्दिरका बहुमूल्य धनसम्पति हात लाउने उद्देश्यले यो आक्रमण भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ। आक्रमणको मुख्य निशाना पनि देव मन्दिरहरूमाथि नै केन्द्रित भएकोले यो तथ्य पुष्टि हुन्छ। वास्तवमा प्राचीनकालदेखि नै यहाँका प्रख्यात मठ मन्दिरहरू जस्तोः पशुपतिनाथ, स्वयम्भूनाथ, मच्छेन्द्रनाथ आदि देवस्थलमा भगवानलाई भेटीका रूपमा चढाइएको नगद धनसम्पति निक्कै संग्रहित हुने गर्दथ्यो। राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले पशुपतिनाथकै कोषबाट ठूलो रकम भिकेर नेपालबाट दासत्व मोचन गरेको दृष्टान्तबाट पनि उपर्युक्त तथ्य पुष्टि हुन्छ।

आक्रमण र त्यसबाट परेको प्रभाव—

त्यसवेला बाहिरबाट नेपाल उपत्यका पस्ने चार नाकाहरूमा उत्तरको पाँचमानेभञ्ज्याङ, दक्षिणको फर्पिङ (सौखेल)भञ्ज्याङ, पश्चिमको बाङभञ्ज्याङ र पूर्वको साङ्गाभञ्ज्याङ थिए। त्यसमा पनि मधेसबाट नेपाल उपत्यका आइपुग्ने खासगरी दुईवटा बाटा थिए। एउटा बाग्मती नदीको तीरैतीर हरिहरपुर भएर ललितपुर आइपुग्ने, अर्को कमला नदीको तीरैतीर सिन्धुली भएर भक्तपुर आइपुग्ने। तर हरिहरपुरबाट नेपाल आउँदा बीचमा विकट जंगल पर्ने हुनाले पश्चिम विहारका मानिसहरू समेत हरिहरपुरबाट सिन्धुली पुगेर नेपाल उपत्यका आउने गर्थ्यो।^८ सिन्धुली भएर उपत्यका पस्ने पूर्वी नाका अर्थात् साङ्गाभञ्ज्याङ भक्तपुर भेगतिर पर्दथ्यो। पूर्वकै बाटो गरी आक्रमण छेडिएकोले मुसलमानी आक्रमणको पहिलो प्रहार राजधानी भक्तपुरमा पर्यो। शक्तिका लागि संघर्षरत राज्यका शासकहरूको सुरक्षा व्यवस्था खोक्रो र कमजोर भएकाले मुसलमानी आक्रमणको प्रतिकार गर्न सकिएन। यसैले यहाँका सबै शासक र जनता त्यसवेलाको चलन अनुसार रसदपानी लुकाई वनदुर्गभित्र पसे।^९

नेपाली सेनासंग कुनै मुठभेद नै गर्नु नपरेकोले मुसलमानी सेनाले निर्भयताका साथ उपत्यकाका सबै नगरवस्तीहरूमा ब्यापक लुटपाट र तोडफोड गरी आगो लगाए। अन्य धर्म सम्प्रदाय माथिको प्रभुत्वलाई आफ्नो अभियानको विशेष सफलता मान्ने मुसलमानी परम्परा अनुसार आक्रमण मूलरूपमा देवमन्दिरहरूमा केन्द्रित रह्यो। विशेषगरेर पशुपतिनाथ, स्वयम्भूनाथ जस्ता प्रसिद्ध देवमन्दिरहरू लुट्ने, तोडफोड गर्ने, भत्काउने कार्य गरे। कसै-कसैले चाँगुनारायणस्थान पनि आक्रमणकारीको हमलाबाट बचेन भनी त्यहाँको गरुडस्तम्भ मुसलमानकै हतियारको प्रहारले टुक्रिएको भन्ने तर्क पेश गर्ने गरेका छन्।^{१०} तर यो कुरा प्रमाणित

७ बाबुराम आचार्य, “नेपालमा भएको मुसलमानी आक्रमण”, *पूर्णिमा*, पूर्णाङ्क २७, वर्ष ७, अंक ३, पृ. १५८।

८ ऐजन।

९ वनभित्र बनेको गढलाई वनगढ वा वनदुर्ग भनिन्थ्यो। मध्यकालमा आफूभन्दा बलिया शत्रुले आक्रमण गर्ने वितिकै सबै राजा प्रजाहरू वनदुर्गतिर पस्ने गर्दथे। चारैतिर घना जंगल हुने हुँदा शत्रुले यसबारे थाहा पाउन सक्दैनथ्यो र राम्ररी परिस्थिति नबुझी आक्रमण गरेको खण्डमा पराजित हुने संभावनादेखि शत्रु फर्केर जान्थ्यो।— कायस्थ, पा.टि.नं. ३, पृ. ४४।

१० (क) भक्तपुर शहर ध्वस्त पारेपछि भक्तपुर आसपासका चाँगुनारायण स्थान आदि प्रसिद्ध देवस्थल भत्काउँदै विगाउँ मुसलमानसैन्य अगाडि बढ्यो। यद्यपि शमशुद्दिनले चाँगुनारायण स्थान भत्काएको स्पष्ट उल्लेख पाइएको छैन तै पनि मानदेवको गरुडध्वज स्तम्भ दुई टुक्रा भएको, चाँगुनारायणको शिरोभागको पछिपछि जिर्णोद्धार गरेको उल्लेख पाइएकोले शमशुद्दिनको आक्रमणको मार चाँगुनारायणमा पनि परेको थियो भन्ने अनुमान हुन्छ।— धनवज्र वज्राचार्य, “शमशुद्दिनको आक्रमण”, *पूर्णिमा* पूर्णाङ्क ८, वर्ष २, अंक ४, पृ ११।

छैन । त्यस्तै, चाँगुनारायण मन्दिरका मुख्य देवताको शिर र गीँड छुट्टिनुमा पनि यसै मुस्लीम आक्रमणलाई मुख्य कारण मान्ने गरिन्छ ।^{११} तर यो कुरा पनि सत्य देखिदैन । चाँगुनारायणको शिरोभाग प्राचीनकालदेखि नै छुट्टाछुट्टै रहेको थियो । अंशुवर्माले नारायणको जीर्णोद्धार गर्दादेखि नै शिर र गीँड अलग-अलग थियो भन्ने देखिन्छ । कान्तिपुरका राजा भूपालेन्द्र मल्लले आमा ऋद्धिलक्ष्मीका साथ नारायणको शिरोभागको जीर्णोद्धार गर्नु भन्दा अघि पनि नारायणको शिर र गीँड छुट्टाछुट्टै थिए भन्ने कुरा थ्यासफूमा टिपेको तात्कालिक एउटा घटनाबाट थाहा हुन्छ ।^{१२} गोपालराज वंशावलीमा सुल्तान शमसुद्दिनले आक्रमण गरेका ठाउँहरूको एक-एक गरि वर्णन गरिएको छ । तर चाँगुमा शमसुद्दिनको फौजको मार पत्यो भन्ने कुरा लेखिएको छैन ।^{१३} चाँगुनारायण मन्दिरको भण्डार खोलेर हेर्दा पनि चाँगुमा शमसुद्दिनको आक्रमण भएको थिएन भन्ने कुरा देखिन्छ । त्यसोभए अब सो स्तम्भ कसरी खण्डित भयो त भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ । यस सम्बन्धमा देवकीदेवीले चाँगुनारायण मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्दा राखेको सुवर्णपत्रमा गरुडस्तम्भबारे कुनै उल्लेख गरिएको छैन । यो स्तम्भ यसभन्दा अघि नै भाँचिएको थियो वा यस भूकम्पमा मन्दिर भत्किँदा त्यसको बोभले थिचेर भाँचिएको हो यकीनका साथ भन्न सकिँदैन । तर यस सुवर्णपत्रमा देवकीदेवीले मन्दिरको ढोका बनाइन् भनी लेखिएको हुनाले मन्दिर भत्किँदा सामुन्नेको ढोका अगाडि यो स्तम्भ भएकोले मन्दिरको बोभ थाम्न नसकी सो स्तम्भ भाँचिएको हुन सक्ने धेरै सम्भावना छ । जेहोस् यस सम्बन्धमा अझ बढी अध्ययनको आवश्यकता देखिन्छ ।

वि.सं. १४०६ मार्गशुक्ल नवमीका दिन बङ्गालका सुल्तान शमसुद्दिन ठूलो फौजका साथ पूर्वको बाटोबाट नेपाल उपत्यकामा पसे । त्यसवेला राजधानी भक्तपुर भएको र पूर्वतिरबाट उपत्यकामा पस्दा बाटामा पनि पर्ने हुनाले शमसुद्दिनको आक्रमणको पहिलो मार राजधानी भक्तपुरमै पर्यो । यसरी मुसलमानी सैन्यले भक्तपुरमा आक्रमण गर्‍यो । यस आक्रमणलाई रोक्ने शक्ति यहाँ नहुँदा शमसुद्दिनको सैन्यले भक्तपुर दख्खल गरी धनसम्पति लुटी, देवमन्दिरहरू भत्काई आगो लगाई भक्तपुर शहर ध्वस्त पारिदियो । यति गरी त्यो फौज अगाडि बढ्यो । यहाँ पशुपतिनाथको मन्दिर धेरै अघिदेखि प्रसिद्ध र धन, सम्पतिले पनि पूर्ण थियो ।^{१४} आक्रमण हुने सालकै वैसाख पूर्णिमाका दिन गद्दीनसीन राजा राजदेवले पशुपतिनाथलाई ठुलो ढुकुटी चढाएका थिए ।^{१५} यसकारण शमसुद्दिनको फौजको आँखा पशुपतिनाथको मन्दिरमा पर्नु स्वाभाविक थियो । अतः दोश्रो दिन अर्थात् वि.सं. १४०६ मार्गशुक्ल दशमीका दिन पशुपतिमा रहेको धन सम्पति लुटी शमसुद्दिनको सैन्यले पशुपतिनाथको मूर्तिलाई समेत तीन टुक्रा पारिदियो । अनि कान्तिपुरमा लुटपाट मच्चाई शमसुद्दिनको सैन्य स्वयम्भूको डाँडोमा चढ्यो । स्वयम्भू चैत्य अघिदेखि बौद्ध मार्गीहरूको प्रसिद्ध पुण्यस्थल थियो । चैत्यभित्र नवरत्न, सुन, चाँदी जस्ता बहुमूल्य वस्तुहरू राख्ने चलन हुँदा शमसुद्दिनको सैन्यले स्वयम्भूनाथको चैत्य भत्काएर खोतलेको देखिन्छ । अनि पाएजति धन लिई त्यहाँ आगो लगाइदियो । ललितपुरमा आक्रमण गरेको दिनको उल्लेख पाइएको छैन तापनि नवमीको दिन भक्तपुर ध्वस्त पारेको र दशमीको दिन स्वयम्भू पोलेको देखिएकोले एक

(ख) तर वास्तवमा आक्रमणकारी दलको आँखामा चाँगुनारायणको मन्दिर चाहिँ परेको थिएन । मानिसहरूको घुइँचो नभएको गाँउ र शहरहरू बीच नपरेको वनदुर्गभित्र रहेको चाँगुनारायणको मन्दिरमा मुसलमानी आक्रमणको मार नपरेको हुँदा नै त्यहाँ पूर्वमध्यकालका सामग्री, अभिलेख मूर्ति पनि प्राप्त भएका छन् ।- ज्ञानमणि नेपाल, *नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास*, काठमाडौँ: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५४, पृ. १७९ ।- यस सम्बन्धमा यसै हो भन्न नसकिने भएकोले थप अनुसन्धानको आवश्यकता देखिन्छ ।

११ धनवज्र वज्राचार्य, *लिच्छविकालका अभिलेख*, काठमाडौँ: ने.ए.अ.केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०३०, पृ. ९ ।

१२ गौतमवज्र वज्राचार्य, “अप्रकाशित थ्यासफू” *पूर्णिमा*, पूर्णाङ्क १२, वर्ष ३, अंक ४, पृ. २५ ।

१३ (क) धनवज्र वज्राचार्य, *इतिहास संशोधनको प्रमाणप्रमेय पहिलो भाग*, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०१९, पृ. ७३ ।

(ख) नेपाल, पा.टि.नं. १० (ख), पृ. १७९ ।

१४ वज्राचार्य, पा.टि.नं. १३, पृ. ७३ ।

१५ *ऐजन्*, पृ. ९२ ।

दुई दिनमै कान्तिपुरका साथै ललितपुरमा पनि शमशुद्दिनको सैन्यले उत्पात मच्चाएको देखिन्छ। ललितपुरमा पनि प्रसिद्ध देवस्थलहरू भत्काउने, पोल्ने ईत्यादि काम भयो। यसरी यहाँका राजा प्रजा कसैले पनि शमशुद्दिनको सैन्यसंग मुकाविला गर्न नसक्ता मुसलमानी सैन्यले निर्भय र निर्धक्कता साथ उपत्यकाका तीनै शहर उजाड पार्ने अवसर पायो। यसरी सात दिनसम्म यहाँ बसी उत्पात मच्चाइ हाहाकार पारी शमशुद्दिनको फौज फर्क्यो।^{१६} किन फर्कियो त भन्दा अनुमान के लगाउन सकिन्छ भने सर्वप्रथम त्यतिखेरको यहाँको (मंसीर, पुषको) चिसो हावापानी उनीहरूका लागि अनुकूल थिएन। किनकि उनीहरू गर्मी प्रदेशका बासिन्दा थिए। दोस्रो कुरा, माथि भनिए जस्तै उनीहरूको आक्रमणको मुख्य उद्देश्य विपरित धर्म मान्नेहरूको धर्म संस्कृतिमाथि विध्वंस मचाउने र लुटपात गर्ने थियो, जुन कुरा पूरा भइसकेकोले यहाँ बसिरहनु पर्ने जरुरत भएन। तेस्रो कुरा, भूभाग कब्जा गरेर यहीं नै राज्य स्थापना गर्ने उद्देश्यले उनीहरू यहाँ आक्रमण गर्न आएका होइनन्। किनकि यसो गरेमा पछिगएर यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरू आपसमा संगठित भई प्रतिकारमा उत्रने छन् भन्ने कुरा उनीहरूलाई राम्रोसंग थाहा थियो। अतः आफ्नो उद्देश्य पूरा भएपछि उनीहरू फर्केर गए।

शमशुद्दिनको यस आक्रमणबाट यहाँका प्राचीन काष्ठ, प्रस्तर, धातु आदिका कला शिल्प, वास्तुकला, मुर्तिकला आदि सबै नष्ट भए। यसै आक्रमणमा परेर प्राचीन समयमा बनेका तर हाल नपाइएका थुप्रै वास्तुकलाका उत्तम नमूनाहरू धर्तीको गर्भ भित्र लोप भएर गए। जस्तो पाटनको मानविहार, मानगृह, अंशुवर्माद्वारा निर्मित कैलाशकुट भवन, नरेन्द्रदेवको भद्राधिवास भवन जस्ता अनेकौं वास्तुकलाका सर्वोत्कृष्ट नमूनाहरू हाम्रा सामुबाट लोप भइसकेका छन्। यी कलाकृतिहरू पनि यही आक्रमणबाटै धर्तीको गर्भमा हराएर गएको अनुमान गर्न सकिन्छ। यद्यपि ऐतिहासिक प्रमाण पाइएको छैन। वास्तवमा त्यसवेला पलान्चोककी भगवती, पनौतिको तुलानारायण, मृगस्थलीका एकानन्, नक्सालका सूर्य, विशालनगरका पृथ्वीवराह बाहेक उपत्यका भित्रका प्रायः सबै प्रसिद्ध देवीदेवताका मूर्तिहरू अंगभंग पारिए।^{१७} यस हमलाको सातवर्ष पछि वि. सं. १४१७ मा पाटन पिंवहाल चैत्यको जिर्णोद्धार त्यहाँका महापात्र (सामन्त) मेघपालले गरे। त्यस्तै मुसलमानी आक्रमणको ११ वर्षपछि वि.सं. १४१७ मा महामन्त्री जयसिंह रामबर्धनले पशुपतिनाथको जिर्णोद्धार गरे। अनि यस हमलाको २३ वर्षपछि वि.सं. १४२९ मा कान्तिपुरका एकजना महापात्र राजहर्ष भल्लोकले राजा जयार्जुनदेव र उपराज जयस्थितिमल्लको आज्ञा लिई स्वयम्भू चैत्यको जिर्णोद्धार गरेका थिए।^{१८}

उपसंहार—

प्रत्येक मानिसलाई आफ्नो धर्म मान्न पाउनु उसको नैसर्गिक अधिकार हो भने अर्काको धर्मको सम्मान गर्नु उसको कर्तव्य हुन्छ। यो विश्वव्यापी रूपमा रहेको मान्यता हो। तर मुस्लीमहरूमा यस्तो धारणा रहेको देखिँदैन। विशेष गरेर मध्यकालमा अर्काको धर्म नष्ट, भ्रष्ट गरेर बलजफ्ती आफ्नो धर्म लाद्न खोज्ने प्रवृत्ति मुस्लीमहरूमा थियो। अझ हिन्दू धर्मप्रति त तिनीहरूको शुरुदेखि नै बक्रदृष्टि थियो। हिन्दू धर्मलाई चुनौति दिन नै ईस्लाम धर्मको जन्म भएको भन्ने तिनको भनाई पाइन्छ। धेरै परम्पराहरू हिन्दूहरूको ठिक विपरित मुस्लीमहरूमा भेटिन्छन्।^{१९} मुस्लिम आक्रमणकै कारणले नेपालको दक्षिणी राज्य सिम्रौनगढमा पनि हिन्दू देवदेवीका असंख्य मूर्तिहरू तोडफोड गरिएको, मन्दिरहरू भत्काइएको, आगोले डढेका चामलको थुप्रो जस्ता भग्नावशेषहरू अद्यापि त्यहाँ देख्न सकिन्छ।

१६ ऐजन्, पृ. ७३।

१७ कायस्थ, पा.टि.नं. ३, पृ. ४३।

१८ वज्राचार्य, पा.टि.नं. १०(क), पृ. ८।

१९ हिन्दूहरू सूर्यलाई मान्छन् भने तिनीहरू चन्द्रमा मान्छन्, हिन्दूहरू देब्रेबाट पढ्नु थाल्छन् भने तिनीहरू दाहिनेबाट पढ्छन्। हिन्दूहरू सालको पातलाई सुल्टो पारेर खान्छन् भने तिनीहरू उल्टो पारेर खान्छन्।

यस आक्रमणमा परेर ध्वस्त भएका सबै मठमन्दिरहरूको पुनर्निर्माण सम्भवतः भएको देखिदैन । पशुपतिनाथ, स्वयम्भूनाथ जस्ता अलौकिक, सर्वप्रसिद्ध र सर्वपूज्य मन्दिर र चैत्यहरूको जिर्णोद्धार त क्रमशः यस घटनाको ११ वर्ष र २३ वर्ष पछि मात्र हुनसक्यो भने त्यस्ता अन्य कैयन प्रसिद्ध र बहुमूल्य कलाकृति भएका मन्दिरहरू त पुरै धर्तीको गर्भमा लुके वा टुटेर गए, जसलाई जिर्णोद्धार गर्न सकिएन, जसको कुनै लेखाजोखा छैन, जुन नेपाली कला र संस्कृतिका लागि एक अपुरणीय क्षति रह्यो । समय समयमा आउने भूकम्प, चट्याङ्ग जस्ता दैवी विपतिले यहाँको मौलिक कला संस्कृतिलाई नोक्सान पुऱ्याउने कुरा त आफ्नो ठाउँमा छँदैछ (किनकि नेपाल उपत्यका भूकम्पीय दृष्टिले अति जोखिमयुक्त क्षेत्र थियो र अबै छ । त्यसबेला यहाँ ठूलठूला चट्याङ्ग पनि पर्दथ्यो) त्यसदेखि बाहेक यस्ता बाह्य आक्रमणले पनि नेपाली कला संस्कृतिलाई ठूलो क्षति पुऱ्याएको थियो भन्ने कुरा यस घटनाले स्पष्ट पार्दछ ।

यस अप्रत्यासित भयानक आक्रमणले गर्दा नेपाल उपत्यकाको स्थिति अस्तव्यस्त बन्न पुग्यो । सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक आदि हरेक पक्षमा नराम्रो प्रभाव पार्यो । तर त्यसोभएपनि शासन व्यवस्थामा भने तत्काल कुनै परिवर्तन आएन । राजगद्दीमा राजा राजदेव नै थिए भने कार्यकारिणी अधिकार देवलदेवीकै पक्षमा रहीरह्यो । तर एउटा विचारणीय कुरा के रह्यो भने यस बाह्य आक्रमणको प्रभावको फलस्वरूप स्थानीय जनताले प्रत्यक्ष रूपमा के अनुभव गर्न थाले भने यस्तो विदेशी आक्रमणबाट आफ्नो धनजन, धर्म, संस्कृति परम्परालगायत समग्र मुलुककै रक्षा गर्न सक्ने एउटा काबिल, योग्य र सक्षम शासकको आवश्यकता महसुस गर्न थाले । जसको फलस्वरूप नै पछि गएर जयस्थितिमल्ल जस्तो बाहिरिया व्यक्तिलाई स्थानीय जनताले आफ्ना शासकका रूपमा सहर्ष स्वीकार गरे ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची—

- आचार्य, बाबुराम, “नेपालमा भएको मुसलमानी आक्रमण”, *पूर्णिमा*, पूर्णाङ्क २७, वर्ष ७, अंक ३ ।
 कायस्थ, बलराम, “नेपालमा मुसलमानी आक्रमण र त्यसबाट नेपालको कला,संस्कृतिमा परेको प्रभाव” *भक्तपुर मासिक*, वर्ष १९, अङ्क ११ ।
 जोशी, हरिराम, *अभिनव संस्कृति विश्वकोष*, भक्तपुर: वर्कर्स पब्लिकेसन, वि.सं. २०७० ।
 नेपाल, ज्ञानमणि, *नेपालको पूर्वमध्यकालको इतिहास*, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०५४ ।
 रेग्मी, डिल्लीराम, *मिडियभल नेपाल भाग १*, कलकता: के.एल. मुखोपाध्याय, ई.सं. १९६५ ।
 वज्राचार्य, गौतमवज्र, “अप्रकाशित थ्यासफू”, *पूर्णिमा*, वर्ष ३, अङ्क ४ ।
 वज्राचार्य, धनवज्र(सं.), *इतिहास संशोधनको प्रमाण प्रमेय, पहिलो भाग*, ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन, वि.सं. २०१९ ।
 लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि., वि.सं. २०३० ।
 “शमशुद्धिनको आक्रमण”, *पूर्णिमा* पूर्णाङ्क ८, वर्ष ३, अंक ४ ।
 वज्राचार्य, धनवज्र र मल्ल, के.पी.(सं.), *दि गोपालराज वंशावली*, काठमाडौं: नेपाल रिसर्च सेन्टर, ई.सं. १९८५ ।

अन्तर्वार्ता

- ग्वंग, तेजेश्वरबाबुसँग इन्द्रायणी स्थान भक्तपुरमा मिति २०६६।१२।०४ गते लिएको अन्तर्वार्ता— भक्तपुरका संस्कृतिविद् ।
 तमोट, काशीनाथसँग शान्तिनगर प्रयागमार्ग काठमाडौंमा मिति २०६६।०७।०२ गते लिएको अन्तर्वार्ता— अवकाश प्राप्त सहप्राध्यापक तथा संस्कृतिविद् ।
 कर्माचार्य, सुरेन्द्रवीरसँग भक्तपुर ब.क्याम्पस भक्तपुरमा विभिन्न मितिमा भएको कुराकानी—तलेजु मन्दिर भक्तपुरका पुजारी ।
 जोशी, सत्यमोहनसँग बखुंवाहाल ललितपुरमा मिति २०६८। ११। १५ गते लिएको अन्तर्वार्ता – वाङ्मय शताब्दीपुरुष तथा संस्कृतिविद् ।